

## 17.-18. YÜZYILLAR OSMANLI DEVLETİNDE DÜZENİN ISLAHI YA DA MODERNLEŞME PERSPEKTİFLERİ: TEKLİFLER, TEDBİRLER VE KONUYA İLİŞKİN GÖRÜŞLER

Seyfi BAŞKAN\*

Öz

*Bu makalede, 16. yüzyılın ortalarından itibaren; Osmanlı toplumunun “erkân-ı erbaa” denilen (ümera, reaya, tüccar ve ulema) dört temel unsuru ile “seyfiye (ordu), kalemiye (bürokrasi), ilmiye ve hânedan” gibi yine dört temel kuvvet üzerine kurulmuş olan devlet ve toplum düzenindeki bozulmalar hakkında 17.-18. yüzyıllar Osmanlı düşünce dünyası içinde oluşan devlet düzenin Islahı ya da Modernleşme Perspektifleri karşılaştırmalı olarak değerlendirilecektir.*

*16. yüzyılın ortalarından itibaren dönem aydınlarının Osmanlı devlet ve toplum düzeninde ‘bozulma’ olarak tespit ve teşhis ettikleri sorunlar, bunların çözümüne ilişkin ıslah veya yeniden tesis önerileri farklı disiplinlerce uzunca bir zamandır batılılaşma, yenileşme ve modernleşme başlıkları altında incelenmiştir. 20. yüzyılın ilk çeyreğinde, Büyük Atatürk’ün yoruma yer bırakmayacak şekilde, “muasır medeniyetler seviyesi” olarak işaret ettiği, ancak İmparatorluğun farklı dönemlerinde birbirinden değişik yorumlanarak, apayrı şekilde ifade edilerek tarif edilen ancak sonuç itibarıyla; özgürlükçü, eşitlikçi, adaletçi, güçlü ve müreffeh bir devlet ve toplum ülküsünü hedefleyen bu sürecin hemen her dönemi zorlu ve sancılı geçmiştir. Bu metinde; İmparatorluğun son üç yüz yılı boyunca süren, Osmanlı-Türk devlet ve toplumunun yaşadığı sosyo-kültürel, siyasal sürecin, 17. ve 18. yüzyıllardaki gelişmeleri ile bu dönemlerde yaşananlar hakkındaki farklı görüşler ele alınmıştır.*

**Anahtar Kelimeler:** Sanat Tarihi, Osmanlı - Türk, 17.-18. Yüzyıllar, Islahat, Batılılaşma, Yenileşme, Modernleşme.

Geliş Tarihi: 27 Kasım 2022 - Kabul Tarihi: 30 Kasım 2022.

Atıf Bilgisi: Seyfi Başkan, “17.-18. Yüzyıllar Osmanlı Devletinde Düzenin Islahı Ya Da Modernleşme Perspektifleri: Teklifler, Tedbirler ve Konuya İlişkin Görüşler”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt 132, Sayı 261, İstanbul 2022, s. 369-388, doi: 10.55773/tda.1210589

\* Dr. Öğretim Üyesi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Ankara, Türkiye, seyfi.baskan@hbv.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5514-7585.

**The Reform Of Order And Modernization Perspectives  
In The 17<sup>th</sup> - 18<sup>th</sup> Century Ottoman Empire:  
Suggestions, Measures And Opinions Regarding The Subject  
Abstract**

*The article will discuss the deterioration in the state and social order of Ottoman society since the middle of the 16<sup>th</sup> century, which was based on the four basic elements of the Ottoman society called "erkân-ı erbaa" (men of power, people, merchants, and religious scholars) and the four basic forces such as "seyfiye (army), kalemiye (bureaucracy), ilmiye (religious officials) and hânedan (dynasty)", by addressing the idea of Reform of the state order or Modernization Perspectives that emerged in the Ottoman intellectual world of the 17<sup>th</sup>-18<sup>th</sup> centuries. Problems determined and detected as "disruption" by the intellectuals of the period in state and social order as of the mid of the 16<sup>th</sup> century, and improvement and re-establishment suggestions for the solution of these problems have been examined by different disciplines for a long while under the titles of westernization, innovation, and modernization. In the first quarter of the 20<sup>th</sup> century, each period of this process, which was indicated by Great Atatürk as "level of contemporary civilization" by leaving no room for the interpretation, however described and interpreted differently in different periods of the empire, and as a result, which aims at a liberal, egalitarian, equitable, strong and prosperous state and society ideal, and has been continuing since 16<sup>th</sup> century, has become difficult and painful. Developments of this sociocultural and politic process experienced by the Ottoman-Turkish state and the society in the 17<sup>th</sup> and 18<sup>th</sup> centuries, and present-day different opinions on these experiences have been assessed in this article.*

**Keywords:** Art History, Ottoman-Turkish, 17<sup>th</sup> and 18<sup>th</sup> Centuries, Reform, Westernization, Innovation, Modernization.

## **I. Giriş**

16. Yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nda askeri, sivil ve siyasi kurumlarda karşılaşılan ciddi sorunlar, bazı devlet ve fikir adamlarınca düzeninin bozulmaya, dağılmaya başladığının işareti olarak görülür. Bu amaçla da düzenin ıslahı için alınması gerektiğini düşündükleri tedbirleri layihalar şeklinde yazarlar. Bu layihalarda/risalelerde; merkezi otoritenin etkinliğini kaybetmesi, sürekli isyan halinde bulunan sipahiler ve diğer askeri sınıflarda talim-terbiye ve disiplinin bozulması, rüşvetin her alanda yaygınlaşarak, başta ulema olmak üzere her sahada liyakatin terk edilmesi ve malî yapının bozulması gibi önemli konulara değinilir. Özellikle I. Ahmet (1590-1617) döneminden başlayarak, 17. yüzyıl boyunca tahta çıkan padişahların, tahta çıkış protokolünde veraset sisteminin terk edilerek "ekberiyet ve erşediyet" hukukunun esas alınmasının, devlet düzeninin bozulmasındaki rolü de vurgulanarak, bu hususlarda alınacak tedbir ve ıslah için önerilerini belirtirler. Osmanlı devlet teşkilatı içinde yaşanan aksaklıklar ve Avrupa karşısında Osmanlı ordusunun gücünü kaybettiğinin anlaşıldığı bu dönemde, üç kıtaya- üç denize hâkim "ihtişamlı" imparatorluğun bir buhran ve duraklama dönemine

girdiği açıkça görülür.<sup>1</sup> Devletin bütün maddi kaynaklarının seferlere orduyu hazırlamak için kullanılması, zaten yaşanan olumsuz gelişmelerle eski gücünü yitiren Osmanlı ekonomik sistemini bütünüyle sarsmıştır. Osmanlı İmparatorluğu, 18. yüzyılın sonunda halâ geniş topraklara sahip olmakla birlikte, merkezi otoritesinin gücü pratikte Rumeli ve Anadolu ile sınırlıydı. Özellikle 1760'ta başlayıp 1830'larda biten dönem, gerek ordu içinde gerekse siyasi açıdan çok sayıda isyan nedeniyle son derece zor geçmiştir. İmparatorluğun batı sınırlarında, Tuna bölgesindeki Türk-Rus savaşları da yüksek insan ve toprak kaybına sebep olmuş, 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı'nı sona erdiren 1774 tarihli Küçük Kaynarca Antlaşması'nın sonuçları çok ağır olmuştur. Bu antlaşma, İmparatorluğun sonunu belirleyen Lozan Antlaşması'na kadar Osmanlı devletini zor durumda bırakan, Avrupa başkentlerinin "Doğu Sorunu" dediği sorunun başlangıcına da işaret etmesi bakımından güç dengelerini temelden sarsmıştır.<sup>2</sup>

## II. Geçmiş Keşfetmek ya da Kimliğin Yeniden İnşası

17. yüzyıldan 18. yüzyıla geçiş, Türk tarihinin önemli bir döneminin eşik noktasıdır. Bu süreç; Osmanlı İmparatorluğu'nun düşünce ve fikir hayatında başlayarak pek çok sahada etkisini gösterecek olan yenileşme, modernleşme düşünce ve uygulamalarının erken yıllarını kapsar. Reform olarak değerlendirilebilecek "ıslahat" tedbirleri, ancak 18. yüzyılın ortalarından itibaren uygulanmaya başlamıştır. İmparatorluğun eski güç ve kudretine kavuşabilmesi, "muasır" dünyaya ayak uydurabilmesi için zamanın devlet ve fikir adamları, çözümü gurur duyulan "geçmişte" bulmak ümidiyle Osmanlı tarihine yönelmişlerdi. Tüm kurumlarıyla devletin geçmişteki eski güç ve kudreti umudunu taşıyan bu anakronist yaklaşım, aslında, yenileşmeyi değil gelenekçiliği, modernleşmeyi değil bir çeşit oportünist konservatizmi temsil ediyordu. Yani 16. Yüzyıl ortalarından 19. Yüzyıla ulaşan süreçte kötüye gidişin durdurmanın yolunu "Kanuni dönemi nizamlarının yeniden uygulanmasında" bulan bu "gelenekçi" yaklaşımın, III. Selim dönemi ile beraber güçlü bir istek ve ideale dönüşecek olan "modernleşme" projesi ile hemen hemen hiç ortak noktası yoktu. "Gelenekçi yaklaşım" için İmparatorluğun "beka" çözümü özlem duyulan "geçmişte", "Modernleşmeciler" için ise, esas bilimle düşünme zihniyetinin "batılı" usullerle yapılacak "gelecek" tasavvurundaydı. Bu bakımdan revizyonist, konservatif reaksiyonizmle ne tespitleri ne de çözüm önerileri aynıydı. Çünkü modernleşme arzularının reform düşünceleri gelenekçi yaklaşımın "ıslah" anlayışı gibi asla bir revizyonizm değildi. Üstelik, "ıslah" için çareyi yüzyıl önceki "Klasisizm"de arayan maziperest yaklaşımın sınırlı, dar perspektifi amacının ilkesel tutarsızlığı da söz konusuydu. Zaten, "Aydınlanma Çağı" deneyimi yaşamamış veya bu deneyimi yaşayan toplulukları tanımamış

<sup>1</sup> Suraiya Faroqhi, "İktisat Tarihi 17. ve 18. Yüzyıllar", *Türkiye Tarihi*, C. 2, İstanbul 1995, s. 191-196.

<sup>2</sup> Odile Moreau, "Une approche comparative de la réforme de l'armée entre le centre et la périphérie de l'Empire Ottoman au XIXe siècle", *Outre-Mers*, 2017/2 (N° 396-397), s. 11-29.

olan “muhafazakâr” 19. yüzyıl öncesi Osmanlı uleması ve devlet adamlarının da doğal olarak örnek ve ilham kaynağı modern bir gelecek perspektifi değil, geçmişle mevcudu ıslah olacaktı.

17. ve 18. yüzyıllarda bir kısım ulema ve devlet görevlisi, farklı dönemlerde, farklı şekillerde de olsa bilgi ve iktidar arasındaki ilişkiyi ve etkileşimi sağlamak için; yükümlülüğü yalnızca sorumluluk olan, adalet merkezli sosyal ve siyasal istikrar öncelikli entelektüel bir yazım faaliyeti olarak “nasihatnâmeler” kaleme almışlardır. Bilgi, bilim ve eğitim anlayışını kadim miras üzerine tesis eden 17. ve 18. yüzyıl Osmanlı Devleti için, gelenek ve retorik üzerine kurulu devlet ve yönetim anlayışının özenli bir kurgu içinde yapılanmasını öneren layihalar (önergeler), bozulduğu tespiti yapılan tüm devlet organlarının yeniden tanzim ve şekillenmesi için projelendirilen bir anlayışın yönergesi görevini görmüşlerdir.

16. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Osmanlı Devleti'nin tüm kurumlarında görülen bozulma ve çözülme sürecinden çıkmak için yazılan layihalarda, yaşanan olumsuz gelişmeler çoğunlukla kadim devlet geleneklerinin unutulmasına bağlanmıştır. Bu duruma bağlı olarak da bu metinlerde, eski kudretli sultanların dönemleri örnek gösterilmiş ve mevcut bir takım aykırı düşünce ve uygulamalardan dönülmesi tavsiye edilmiştir. Bilinen ilk örnekler, 16. yüzyılın sonlarında, daha İmparatorluğun güç ve ihtişam döneminde yazılmıştır. Dönemin ulema ve devlet adamları dünya düzeninde (âlemin nizâmında) bozulma olarak yorumladıkları sorunlar ve çözümleri hakkındaki değerlendirmelerini kapsayan çok önemli eserler kaleme almışlardır. “Kadim düzenin” bozulmasına ilişkin erken tarihli ilk tespitlerden birisi olan “Tevârih-i Âl-i Osmân”ın yazarı Âşıkpaşazâde (1400-1484?) eserinde; devlet kademelerinde bozulmanın erken Osmanlı Döneminde, “Beylik”ten “Devlet”e geçiş sürecinde, etkin bir takım aile ve çevrelerin kazandıkları imtiyaz ve gücün II. Mehmet döneminde ulaşılan merkezîyetçi İmparatorluk yapısına olumsuz yansımalarıyla başladığını yazmıştır. Yaşadığı dönemdeki durumu “yozlaşma ve bozulma” (tereddi ve tagayyür) olarak nitelendiren 16. yüzyıl Osmanlı devlet adamı ve aydınlarından Gelibolulu Mustafa Âli (1541-1600) de 1581 yazmış olduğu Siyasetname türündeki “Nüşatü's Selâtin” adlı eserinde döneminin siyasi ve sosyal durumu hakkında eleştirel bir dille önemli bilgiler verir. Dört bölümden oluşan eserin ilk bölümünde idarî usuller, ikinci bölümünde kanunsuz karışıklıklar, üçüncü bölümünde devletin bu olaylar karşısındaki çaresizliği, son bölümde ise yaşanan sorunlar örnekleriyle anlatılmıştır.<sup>3</sup> 1596 yılında, ulemadan Bosna kadısı Hasan Kâfi el-Akhisârî'nin (1544 - ö. 1616) “siyasetnâme” veya “ıslahatnâme” şeklindeki eseri “Usûl el-Hikem fi Nizâm el-'Âlem”, sonuna gelinen 16. yüzyılda devlet yönetiminde ve devletin içine düştüğü sorunlar karşısında kaldığı zor durumları ele alan önemli örneklerden biridir. Yazar eserinde; yaşanan sorunların sebep-

<sup>3</sup> Gelibolulu Mustafa Âli, *Nüşatü's-Selâtin*. (Haz. F.Çerçi), Büyüyen Ay Yayınları, İstanbul 2015; Ömer Faruk Akün, “Âli Mustafa Efendi” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (TDVİA)* II, İstanbul 1989, s. 416-421; Mustafa İsen, *Gelibolulu Mustafa Ali*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988.

leri ve bu sorunlar için üretmeye çalıştığı çözümler hakkındaki düşüncelerini paylaşır.<sup>4</sup> 1596 yılındaki Eğri seferinin ardından yazdığı eserinde; Yeni çıkan silahların savaşların sonucunu belirlediğini, bu yeni silahları kullanmayan Osmanlı ordusunun yenilgilerinin ve hatta savaşlardan kaçışların da bu nedenle olduğunu belirterek, yeni silah teknolojisinin gerekliliğinden söz eder.<sup>5</sup> Süren buhranın, bozulan düzene ve savaşlardaki olumsuz sonuçlara sebep olarak, adalette, müşaverede, asker tedarikinde ve tedbirindeki ihmalkarlığı anlatır. Kâfi, sonuçta da bunların hepsinin, savaşlarda geleneksel silahların kullanılarak, düşmanların yeni icat ettikleri silahların benimsenmeyerek askerî alanda teknolojik olarak geri kalmışlığa yol açtığını yazar.<sup>6</sup>

Siyaset bilimi hakkında pragmatist ve gerçekçi bakış açısı ile tanınan eserleriyle “Usûl el-Hikem” geleneğine yol açan Hasan Kâfi el-Akhisârî, çağının sorunlarına çözüm arayan ne ilk ne de son isimdi.<sup>7</sup> 16. yüzyılın sonları ile tüm 17. yüzyıl boyunca gerileme kaygıları duyan resmi tarihçilerin hazırladığı, “nasihatnâmeler”de de bu kaygılar çeşitli şekillerde dile getirilmiştir. Koçi Bey’in Sultan IV. Murad’a sunduğu Islahat Layihası’ndan başlayarak dönemlerinin sosyal, askeri, ekonomik, kültürel durumları hakkında bilgi veren ve yolunda gitmediği düşünülen sorunlara geniş bir perspektiften bakarak, çözüm önerileri sunan bu tür eserler, kendilerinden önceki tarih metinlerinden farklı olarak diakronik bir bakış açısına sahiptir. 17. Yüzyıldan Katip Çelebi (1609-1659), Koçi Bey (1631), İbn-i Kemal, Celalzâde, Lütfi Paşa ve Selanikli Mustafa Efendi’nin eserleri bu bakımdan ayrıca önemlidir.

Koçi Bey, risalesinde, yaşanan sorunların başlangıcının 16. yüzyılın ortalarında başladığını, niteliksiz devlet adamları ve yöneticilerin rüşvetçiliğinin artmasına, farklı değer kayıplarına sebep olduğunu yazar. Tımar sisteminin atadan gelen kurallarla adil uygulanması, Osmanlı devletini güçlü kılan ümera, reaya, tüccar ve ulemayı bir arada tutan kadim düzenin adaletle sürdürülmesinin sorunları çözeceğini ifade eder. Sık sık adalet ve liyakat kavramlarından, rüşvet, adam kayırmacılık ve liyakatsiz görevlendirmelerin yarattığı olumsuz sonuçları anlatır. Meşihat makamına tayin edilen kişinin kayd-ı hayat suretiyle işini yürütmesi ve ulemadaki tayinlerin de yaşa ya da isteğe göre değil, liyakata göre yapılması gerektiğini belirtir. O, zeamet ve tımarların eskisi gibi düzenlenmesi ve ulûfelilerin sayısının mümkün olduğu ölçüde azaltılmasının ülkeyi tekrar düzene kavuşturacağını ve şeriatı aykırı temlik ve vakıfların ortaya çıkarılarak bunların dağıtılmasını tavsiye eder.<sup>8</sup>

<sup>4</sup> Alan Palmer, *Osmanlı İmparatorluğu Son Üç Yüz Yılı. Bir Çöküşün Tarihi*, İstanbul 1992, s. 69.

<sup>5</sup> Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004, s. 36.

<sup>6</sup> “Usûl el-Hikem fi Nizâm el-’Âlem” (Yay. M. İpşirli), *Tarih Enstitüsü Dergisi*, X-XI, 1981, s. 239-278.

<sup>7</sup> Mehmet İpşirli, “Hasan Kâfi El-Akhisârî ve Devlet Düzenine Ait Eseri Usûlü’l-hikem fi Nizâm’l-Âlem” *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 10-11, 1979-1980, s. 239-278.

<sup>8</sup> Koçi Bey, *Koçi Bey Risaleleri*, (Yay. Haz. S. Çakmakçoğlu) Kabcacı Yayınları, İstanbul 2008, s. 45-50, 91-95; Zuhuri Danışman, *Koçi Bey Risalesi*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları Ankara. 1985. s. 10; Metin Kunt, *Türkiye Tarihi* Cem Yayınevi İstanbul, 2009, s. 30; Mehmet Yılmaz, “Koçi Bey. Yaşamları ve Yapıtlarıyla” *Osmanlılar Ansiklopedisi*, C. 2. Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık A.Ş. İstanbul 1999, s. 31.

17. yüzyılın hiç kuşkusuz en önemli bilim insanlarından ve fikir adamı olan Kâtip Çelebi önemli eseri, “Mizanü'l-Hak fi İhtiyari'l-Ehak” da Osmanlı devletinin yaşadığı sorunların temelinde eğitim sistemindeki bozukluklar olduğunu yazar. Ona göre buna sebep de medreselerin taassup içine düşmüş olmalarıdır. Eserlerinde Türkçe ve Arapça yazılmış eserler yanı sıra batılı kaynaklardan da yararlanan Kâtip Çelebi, bu yanıla Hezârfen Hüseyin ve Münecimbaşı Ahmed B. Lütfullah ile birlikte dönemlerinin bilim adamlarından farklı bir tavır ve hür düşünceye sahip olduklarını göstermişlerdir.<sup>9</sup> Medrese sistemindeki bozukluklar ile eski kanun ve kuralların ihmalinin, adalet duygusunu sarstığını bu durumun da Osmanlı devlet düzenini bozduğunu ifade eden bir başka 17. Yüzyıl Osmanlı bilim insanı, “Tenkih-i Tevârih-i Mülûk” ve “Telhisü'l-Beyan fi Kavanin-ı Al-i Osman” adlı tarih kitaplarını yazan Hezarfen Hüseyin Efendi'dir. (ö. 1691/92)

Selânikî Mustafa Efendi'nin, tarafsız bir gözle, çağdaş ölçülere oldukça yakın bir kavrayış ve olgunlukla 1563-1595 yılları arasındaki dönemin devlet yapısı ve devlet adamları hakkındaki değerlendirmeleri yer alan ve kendi adıyla anılan eseri, Tarih-i Selânikî nesnel yaklaşımları özelliğiyle ayrıca önemli bir eserdir. 18. Yüzyılda benzer tarihçilik anlayışının bazı tarihçilerce de sürdürüldüğü görülür. 18. Yüzyılın önemli devlet adamlarından Defterdâr Bakkalzâde Sarı Hacı Mehmed Paşa'nın (ö.1717) yazdığı, Nesâyihü'l-Vüzerâ ve'l-Ümerâ adlı eser de bu yaklaşımı ve anlayışı temsil eden örneklerdendir. Defterdâr Sarı Mehmed Paşa eserinde, devlet görevlilerinin makam ve yükselme ihtiraslarını, rüşvetin zararlarını ve devletin çeşitli kurumları hakkındaki görüşlerini dile getirmiştir. Defterdâr Sarı Mehmed Paşa, 17. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nin zayıflaması konusuna özel ilgi gösteren, zamanın şartlarını yetkin bir biçimde değerlendiren ve bu yöndeki ıslahat düşünceleriyle çağının önemli devlet ve fikir adamlarındandır. Paşa, Osmanlı Devleti'ndeki önemli sorunları tek tek anlatırken rüşvete özel bir yer ayırır. Başta padişah ve sadrazam olmak üzere devlet adamlarının sahip olmaları gereken ahlaki niteliklerden söz ederken, diğer yandan bürokraside dikkat edilmesi gereken liyakat ve ehliyet ilkesinin önemini vurgular. Bu kapsamda ekonomi konusunda dikkat edilmesi gereken hususlar ve ordunun önemini ile askeri alanda nelere dikkat edilmesi gerektiğini anlatır.<sup>10</sup>

1539-1541 yılları arasında sadrazamlık yapmış olan Damat Çelebi Lütfi Paşa (ö. 1564)'nın Osmanlı devlet teşkilatı hakkındaki Asafnâme adlı risalesi, Koçi Bey Risalesi ve Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın “Nesâyihü'l-Vüzerâ ve'l-Ümerâ” adlı eseri gibi, İmparatorluğun duraklama dönemindeki çözülme ve dağılmanın çaresini Kanuni Kadim'de gören gelenekçi risalecilerin kendi dönemleriyle İmparatorluğun güçlü olduğu dönemler arasında karşılaştırma yaparken kullandıkları önemli kaynak eserlerdendir. Bernard Lewis'in, adı-

<sup>9</sup> Eyüp Baş, “Katip Çelebi (1609-1657)”, *Türkler*, C. 11, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 137-154.

<sup>10</sup> Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekaiyat -Tahlil ve Metin-* (Haz. A. Özcan) TTK Yayınları, Ankara 1995; Nevin Güngör Ergan, *Siyasetnamelerimizde Çizilen Devlet Adamı Portresinin Temel Özellikleri*, Bilgi Yayınları, İstanbul 1998.

ni Kutsal Kitap'taki Kral Süleyman'ın akıllı ve sadık veziri Âsaf'dan aldığını belirttiği “Âsafnâme” de Lütfi Paşa; döneminin bütün sorunlarına hakim bir devlet adamı olarak, olayları eksiksiz olarak değerlendirerek, sebepler ve sonuçlar arasında bağ kurarak uygulanması makul tavsiyelerde bulunur.<sup>11</sup>

17. yüzyılın hiç kuşku yok ki en ilginç ıslahat layihalarından birisi, 1639-1643 yılları arasındaki bir zamanda yazılarak, IV. Murad (1612-1640) saltanatının son yılları ile kardeşi Sultan İbrahim (1615-1648) saltanatının ilk yıllarının Veziriazamı Kemankeş Kara Mustafa Paşa (ö.1644)'ya sunulan teşkilat tarihçiliği hakkındaki “Kitâbu Mesâlihi'l-Müslimin ve Menâfi'i'l-Mü'mini”n başlığını taşıyan eserdir. Kendisinden önceki ve sonraki ıslahat lâyhacılarından farklı olarak, Osmanlı modernleşmesinde, izlenmesi gereken yolun, kanûn-ı kadimin ihya edilmesi olmadığının ve bu konudaki görüşlerin eleştirildiği kitapta yazar; Kadim uygulama ve kaidelere tümüyle karşı olmadığını ancak, yaşanan şartlarda etkinliğini yitirmiş kanun ve hükümlerin de değişmesi gerektiği düşüncesini ifade etmiştir.

Yazarı bilinmeyen, bozulan devlet ve toplum düzenin ıslahı için izlenecek yol hakkındaki önerileri ele alan 17. yüzyılın ilk risâlelerinden olan “Kitâb-ı Müstetâb”ta da yazarı tarafından, “Kitâbu Mesâlihi'l-Müslimin ve Menâfi'i'l-Mü'mini”n başlıklı eserde olduğu gibi sorunların Kanuni Sultan Süleyman (1494-1566) Döneminde görülmeye başladığı ancak asıl bozulmanın III. Murat (1546-1595) döneminde yoğunlaştığı tespit ve teşhis edilmiştir. Sultan II. Osman (1604-1622)'a sunulan, “dâire-i adliyye” ve “kânûn-ı kadim” gibi geleneksel eski siyaset anlayışı ve kavramlarına bağlı olduğu görülen eserde, düzenin bozulmasına ve kadim geleneklerin terkedilmesine yol açan gelişmelerin neler olduğu ve yaşanan sorunların çözüm yollarıyla ilgili düşüncelerini anlatılır. Yanı sıra medrese ve ulemâ içinde görülen çeşitli problemlerin de, “pîşkeş ve hediye” sıfatlandırmasıyla ulemâ içinde yaygınlaşan rüşvetin önüne geçilerek çözülmesinin mümkün olabileceği belirtilir.<sup>12</sup>

Benzer kaygılarla 18. yüzyıl ortalarına doğru Hasan Beyzâde, “Usûl el-Hikem fi Nizâm el-Âlem”i yazarken, 1732 yılında İbrahim Müteferrika da “Usûl el-Hikem fi Nizâm el-Ümem” isimli askeri alanda modernleşme konusunda yapılabilecekleri örneklerle önerilerini içeren kitabını matbaasında basarak yayınlamıştır. (İbrahim Müteferrika, 1731, s. 2b) Hâcegân rütbesine kadar yükselen İbrahim Müteferrika'nın yazdığı “Usûl el-Hikem fi Nizâm el-Ümem” adlı eserinde, Osmanlı Devlet kuruluşunun bozulmasının ve Avrupa devletlerinin güçlenmelerinin nedenlerini araştırdığı görülür. İlk defa olarak Avrupa'da yeni askerlik kuruluşlarını, taktik ve stratejik yeniliklerinden söz eder-

<sup>11</sup> Kayhan Atik, “Lütfi Paşa'nın Devlet Adamlığı ve Devlet Yönetimine Dair Görüşleri”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl 5, S. 52, Eylül 2017, s. 340-350; M. Tayyib Gökbilgin, “Lütfi Paşa”, *TDVİA*, VII, 1993, s. 96-101; Fuad Köprülü, “Lütfi Paşa”, *Türkiyat Mecmuası*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1925. s. 118-150; Mübahat Kütükoğlu, *Lütfi Paşa Âsafnâmesi: Yeni Bir Metin Tesisi Denemesi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1991; Bernard Lewis, İstanbul ve Osmanlı İmparatorluğu, İstanbul 2006, s. 85; Ahmet Uğur, *Asafnâme: Lütfi Paşa*, İstanbul 2015.

<sup>12</sup> Mehmet Öz, “Kitâb-ı Müstetâb” *TDVİA* II, 2019, s.69,70; Mehmet Öz, *Kanun-ı Kadimin Peşinde: Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları*, İstanbul 2010; Yaşar Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar*, Ankara 1988. s. XX-XXIII, 23.

ken “Nizam-ı Cedit” terimini kullanmıştır. Osmanlı Devletinin gelişmesi için neler yapılması gerektiğini anlattığı eserini Patrona Halil İsyanı öncesi 1730 yılında Damat Nevşehirli İbrahim Paşa’ya, 1731 yılında da I. Mahmut’a sunmuştur.<sup>13</sup> İbrahim Müteferrika, söz konusu eserinde, ileri Avrupa devletleri İngiltere ve Hollanda gibi ülkeleri model alan Rusya’nın yaptığı reformları örnek göstererek, Osmanlı Devletinin de benzer yenilikleri yapmadığı taktirde Avrupa karşısında duramayacağını anlatmıştır.<sup>14</sup>

### III. Tarihsel Zamanı Yeniden Düşünmek, Gelecek Zamana Yeni Yaklaşımlar

Osmanlı İmparatorluğu’nun, Kutsal İttifak olarak anılan -haçlı- Avrupa devletleri ile 1699 tarihinde imzaladığı Karlofça Antlaşması ile başlayan ve Küçük Kaynarca (1774) Antlaşmasına ulaşan süreçte yapılan savaşlar, imzalanan antlaşmalarla yaşadığı kayıplarla duraklama değil her bakımdan gerileme dönemi içinde olduğunu anlamak zor değildi. Üstelik aynı süre içinde; Nasuh Paşa (1612), Serav 1618, Hotin (1621), Kasr-ı Şirin (1639), Vasvar (1664) ve Osmanlı Devleti’nin son kez yeni toprak kazandığı, batıda en geniş sınırlarına ulaştığı Bucaş (1672), İzvança (1676) Bahçesaray (1681), Karlofça (1699), İstanbul (1700), Prut (1711), İstanbul (1724), Hemedan (1727), Ahmet Paşa (1732), İstanbul (1736) ile Karadeniz’in Türk gölü olduğunun son kez onaylandığı ancak Fransızlar için kapitülasyonların süresiz olarak uzatılmasına rağmen Osmanlı Devleti’nin imzaladığı son kazançlı antlaşma olan Belgrad (1739) ve Kerden (1746) Antlaşmaları sonrasında tarihin gördüğü en büyük imparatorluklardan birisinin çöküş sürecinde olduğu artık görülüyordu.

Aslında, 17. yüzyılın ortalarına ulaşıldığında sadece dönemin Osmanlı entellektüellerinin farkında olduğu bir durum olmaktan çıkan sorunlar, hemen hemen devletin bütün organlarında ve tüm toplum katlarında hissedilebilir olmuştu. Yaşanan askeri, siyasi, sosyal ve ekonomik sorunların nedenleri olarak; Ordunun kendisini yenileyememesi, Merkezi otoritedeki güç kaybı ve merkezdeki sorunlardan kaynaklı olarak yerele müdahalede yetersiz kalınması, ekonominin başlıca üretim, gelir ve düzenleme kabiliyetini büyük ölçüde kaybetmesi, medreselerdeki tayin ve terfi sistemindeki düzensizlikler ile pozitif bilimlerin terk edilmesinin doğurduğu eğitim sisteminin bozulmasından kaynaklı sorunlar olduğu artık anlaşılıyordu. Zaman içinde fark edilen bir kısmının çözümünde gösterilen ihmal, yanlış çare ve usuller ile liyakatin göz ardı edilmesi de bu sorunların kökleşmesine, büyümesine yol açmıştı.<sup>15</sup>

<sup>13</sup> Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004, s. 50-53.

<sup>14</sup> Niyazi Berkes, *a.g.e.*, s. 53-54.

<sup>15</sup> Mustafa Akdağ, “Türkiye Tarihinde İçtimai Buhranlar Serisinden: Medreseli İsyanları”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Mecmuası Dergisi*, S. 11 (1-4) Ekim 1949-Temmuz 1950, s. 361-387; Koçi Bey, *Koçi Bey Risalesi*. (Sad. Z. Danişman) Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1972; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1965, s. 412; Recai Doğan, “Osmanlı Eğitim Kurumları Ve Eğitiminde İlk Yenileşme Hareketlerinin Batılılaşma Açısından Tahlili”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 37, Ankara 1997, s.407-442; Hüseyin Atay, “Medreselerin Islahatı”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 25, Ankara 1982, s. 1-43; Ülkü Yancı, *18. Yüzyılda Osmanlı*



Muhtemelen dönemin Osmanlı aydın ve devlet adamlarının bu tespitlerinin tamamı doğru olmakla birlikte, Gelibolulu Ali ve Koçi Bey’inde saptadığı gibi asıl sorun, tüm bu bozuklukların üstesinden gelmesi gereken kadroların belirlenmesinde başta liyakat olmak üzere niteliksiz kişilerin görevlendirilmesi olmuştur. Elbette bu süreçte ve koşullarda bozulan medrese sistemi yüzünden eğitim de gelişmemiş, bu sebeple 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren 17. ve 18. yüzyılda zamanın ilmiye sınıfının da olumsuz şekilde etkilenmesine yol açmıştır.

Ancak 16. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak, 17. ve 18. yüzyıllar boyunca Osmanlı idarî mekanizmasını ayakta tutan eğitim sisteminin<sup>16</sup> yaşadığı “duraklama”, tümüyle bir “gerileme” olarak da anlaşılmaması gerekir. Çünkü bu dönemde İmparatorluğun pek çok kurumunun çözülme ve sürdürülebilir olma özelliklerini yitirmesine karşın, üstelik tarikatların medreseler üzerinde nüfuzlarının artarak radikalleşmeye alan açan artan güçlerine rağmen 17. ve 18. Yüzyıllarda Osmanlı düşünce ve fikir hayatında hâlâ önemli fikir, düşünce ve sanat adamı yetişmiş ve bunlar çok önemli eserler ortaya koymuşlardır. Tek bir paradigma üzerinden değerlendirmenin yanlış olacağı düşüncesiyle 17. ve 18. Yüzyıla daha geniş bir perspektiften bakıldığında görülen daha nesnel ve gerçekçi olacaktır. 16. yüzyılda hemen her konuda klasik olgunluğuna ulaşan Osmanlı-Türk kültürü, bu dönemde de klasik özelliklerini sürdürmüştür. Hatta, Türkçe büyük ölçüde bilim dili olmuş, felsefe, tıp, matematik, edebiyat, tarih, astronomi, coğrafya gibi daha birçok alanda önceki dönemlere göre daha ileri düzeyde eserler verilmiştir. Örneğin, dini konularda olduğu gibi deneyim ve gözleme dayanan sadece kuramsal olmayan, doğrulanabilir, pozitif bilimler hakkında da pek çok çalışması olan Türk mutasavvıf, Erzurumlu İbrahim Hakkı (1703-1780) Marifetnâme adlı eserini bu dönemde yazmıştır.

Aynı dönemin bir başka bilim insanı, Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın çağdaşı ve onun gibi Osmanlı pozitif bilimler repertuarına katkılarıyla bilinen Yanyalı Esad Efendi’dir. (ö.1731) Bu önemli bilim ve fikir adamı Esad Efendi, eserleri, yetiştirdiği öğrenciler, yaptığı görevler ve özellikle felsefe-mantık alanında Aristo’nun bazı eserlerini Grekçe’den Arapça’ya çevirip yorumlamasıyla tanınır. Bilgi ve birikimiyle döneminde “muallim-i sâlis”<sup>17</sup> unvanı verilmiş olan Esad Efendi, 18. yüzyılın ilk çeyreğinde Sadrazam Nevşehirli Damad İbrâhim Paşa’nın öncülüğünde başlatılan yenileşme hareketleri çerçevesinde Sadrazam ve Şeyhülislâm Yenişehirli Abdullah Efendi’nin isteği üzerine Aristo’nun bazı eserlerini çevirerek Osmanlı bilim hayatına kazandırmıştır. Lâle Dönemi nesrinin klasik özelliklerini taşıyan, düzyazı olarak yazılmış ancak içinde manzum bölümlerin de olduğu, saray baş ressamı Levni/ Abdülcelil Çelebi’nin (1680’ler-1732) minyatürlerini yaptığı “Surnâme-i Vehbî” ve Pasa-

*Devleti’nde Medrese Teşkilatı*, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sivas 2017, s. 269-299.

<sup>16</sup> Halil İnalçık, *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300-1600*. Phoenix, London 1995. s. 100.

<sup>17</sup> Felsefe tarihinde Aristo birinci, Fârâbî ikinci “muallim” olarak anılır.

rofça Antlaşması'na dair "Risâle-i Sulhiyye"nin yazarı Seyyid Vehbî (ö.1736) 18. yüzyıl divan şiiri ve nesrinin önemli temsilcilerindedir.<sup>18</sup>

17. ve 18. yüzyılda, Şehnâme ve Vekâyinâme gibi yarı resmi, dünya tarihi gibi genel veya gazânâme, fetihnâme ya da çeşitli konularda farklı tarih yazımı türlerinde de çok sayıda eser üretilip gelenek sürdürülmüştür. Büyük tarihçi Hoca Sâdeddin Efendi'nin oğlu olan Hocaâzâde Mehmed Efendi (1568-1615), 17. yüzyılın ortalarına kadar yaşamış olan, tarihi olayları konu alan "Ravdat-ül Ebdar" adlı eserini tamamladıktan sonra, tahttan indirilmesine ön ayak olduğu Sultan I. İbrahim'e sunan Karaçelebizâde Abdülaziz (1591-1668), eserleri içinde en bilineni olan, Sultan I. Ahmet'in cülûsu ile başlayan ve iki cilt halinde (1603-1614) yılları arasında gerçekleşmiş tarihi olayları bir vekâ-yi'nâme gibi kronolojik sırayla anlattığı "Zübdetü't-tevârih"i yazan Sâfi Mustafa Efendi (ö. 1616), "Târih-i Âl-i Osmân veya Vekâyi-i Târihiyye ve Tevârih-i Âl-i Osmân" adlarıyla bilinen 1054-1644 tarihleri arasında cereyan eden olayları anlatan Topçular Kâtibi Abdülkadir (Ö.1664) gibi dönemin önemli tarihçilerinin adlarından söz edilebilir. Yazıldığı döneme kadar Osmanlı tarihini anlatan "Tevârih-i Âl-i Osman" adıyla anılan bu eserler, orta sınıf halkın ve askeri zümrelerin tarih öğrenme ihtiyacını gidermek için halk dili ile yazılmışlardır. Aşıkpaşazade gibi erken tarihli örnekler de olmakla birlikte daha çok 16. Yüzyılda yazılmıştır. Kemalpaşazâde, Hacı Halil Konevî, Bihiştî Sinan Çelebi, Edirneli Rûhî gibi "Tevârih-i Âl-i Osman" yazarları dışında yazarı bilinmeyen örnekler de vardır. 17. Yüzyılda genel Osmanlı tarihleri yanı sıra, yüzyıl boyunca resmi bir özelliği olmayan, "Nusretnâme", "Uşşakîzâde Tarihi" ve 1654-1693 yıllarını içine alan Osmanlı tarihini anlatan "İsâzâde Tarihi" gibi çok sayıda vekâyinâme kaleme alınmıştır. Yüzyılın sonlarına doğru yarı resmi nitelik kazanan, Naîmâ Mustafa Efendi'nin (1655-1716), yazdığı "Târih-i Na'imâ" gibi vekâyinâmeler resmî saray tarihçiliği olan şehnâmeciliğin yerini almış, ancak vak'a yazma geleneği de devam etmiştir. Bilinene göre ilk resmî Osmanlı vak'anüvisi, olmakla birlikte, Halepli Mustafa Naîmâ Efendi, Kâtip Çelebi'nin temsil ettiği anlayışı sürdüren Osmanlı tarihçilerindedir. Târih-i Naîmâ adlı eserinde tarihi olayları oldukça gerçeğe yakın değerlendirmelerle ele alır.<sup>19</sup>

Zamanın tarih yazarları içinde de önemli sayıda belli bir tarihi vakayı anlatan monografi yazılmıştır. Mü'minzâde Ahmed Hasib Efendi'nin (ö.1752-53) yazdığı Edirne Vak'ası (1703)'nı anlatan "Ravzatü'l-küberâ", Ahmed Resmî Efendi'nin (1700-1783) 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşını konu alan "Hulâsâtü'l-î tibâr", Vahid Mahtumî'nin (ö.1732-33) III. Ahmed'in 1714 yılında yaptığı Mora seferini anlatan "Târih" adlı mensur eseri, bu eserler dışında, dönemin şair ve yazarları "Zeylû'z-Zeyl-i Şakâik", "Vekâyiü'l-fudalâ" gibi ulema ve meşâyih; "Hadikatü'l-mülûk ve Hadikatü'l-vüzerâ" gibi Sultanları ve Sad-

<sup>18</sup> Esin Atıl, *Levni ve Surname, Bir Osmanlı Şenliği'nin Öyküsü*, Koçbank Yayınları, İstanbul 2009; Hatice Aynur, "Surnâme", *TDVİA*, XXXVII, 2009, s. 565-567.

<sup>19</sup> Bekir Kütükoğlu, "Vekâyinüvis", *TDVİA*, XLII, 2012, s. 457-461; Mustafa Naîmâ Efendi, *Târih-i Na'imâ - Ravzatü'l-Hüseyn fi Hulâsati Ahbârî'l-Hâfikayn* (1710) C.III-IV, (Ed. M. İpşirli) TTK Yayınları, Ankara 2007.

razamları konu alan ve “Menâkıb-ı Melâmiyye-i Bayramiyye”, “Silsilenâme-i Tarık-ı Celvetiyye” gibi tarikat ehli'nin, biyografilerini kaleme almışlardır.

İlki 1631de IV. Murad'a, ikincisi ise 1640'ta Sultan İbrahim'e sunulan, imparatorlukta sorunlarının temelinde tımar sisteminin bozulması olduğunun vurgulandığı ve daha etkin olabilecek daha küçük ve daha disiplinli bir ordu yapısının kurulması gerektiğinin belirtildiği Koçi Bey (ö. 1650) lâyiha-ları<sup>20</sup> Alman Oryantalist ve tarihçi Franz Babinger'in “Osmanlıların en büyük ansiklopedicisi” olarak nitelendirdiği. Kâtib Çelebi'nin (1609-1657) “Keşfü'z-zunûn”u<sup>21</sup> Devlet bünyesindeki bozukluklara, özellikle de malî sorunlara çözümlerin dile getirildiği yine Kâtib Çelebi'nin, “Düstürü'l-amel li-İslâhi'l-halel”<sup>22</sup> başlıklı eseri; 18. Yüzyıl başındaki Osmanlı yenileşmesi, islahatları ve devlet teşkilâtına dair eserlerin en önemlilerinden olan Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın (1656-1717) “Nesâyihü'l-vüzerâ ve'l-ümerâ”<sup>23</sup> adlı eseri, keza “seyahatname” türünde eşsiz bir eser sayılan Evliya Çelebi / Derviş Mehmed Zilli (1611-1682) Seyahatnâme'si yine aynı döneminen seçkin eserleridir.<sup>24</sup>

#### IV. Sonuç: Osmanlı Modernleşmesi Sürecinde 17.-18. Yüzyıl Osmanlı İslahat Paradigması, Tarihsel Öykünmeci Retorik ve Pratiği

Sultan III. Ahmet dönemindeki örneklerle başlayan ancak 18. Yüzyılın sonlarından itibaren yoğunlaşarak devam eden, Avrupalı uzman ve danışmanların modernleşme sürecindeki rolleri nedeniyle; süreç ve uygulamalar her ne kadar “batılı” ve kozmopolit bir izlenim verseler de “reformlar” çoğu kez kapsamı ve içeriği bakımından oldukça “sınırlı” ve “yerli” kalmıştır. Çünkü reformların gerçekleştirilmesi ve geniş toplum katmanlarına mal edilebilmesinin önünde her zaman ciddi bir direnç söz konusu olmuştur. Batılılaşarak modernleşme taraftarı olan 19. Yüzyıl Osmanlı reformcularından önceki revizyonist “yenilikçiler” bile, süren savaşlar ve olumsuz sonuçları nedeni ile konulan ağır vergiler ve kitlesel askere alma kampanyaları gibi çeşitli nedenlerle yapılan “reformlara” güvenmeyen ya da usul hakkında tatmin olmayan toplumu ikna etmek zorunda olduklarını geçmişte yaşanan tecrübelerden biliyorlardı. Hatta, rasyonel ve uygulamalı bilimlerin kurumsal evrimi ve özellikle askeri alanlarda yapılması planlanan yeniliklerin ve tümüyle reform programının egemen olduğu sürecin, kamuoyunu kontrol etme yeteneğine sahip olan asker (Yeniçeriler), ulema ve dini grupların iddialarına karşı meşruiyet kazanma şartına bağlı olduğu apaçık ortadaydı. Ve bu nedenle de yapılacak

<sup>20</sup> Koçi Bey, *Koçi Bey Risalesi*. (Sad. Z. Danişman) Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1972; Koçi Bey, *Koçi Bey Risaleleri*, (Yay. Haz. S. Çakmakçıoğlu) Kabalca Yayınları, İstanbul 2008.

<sup>21</sup> İlhan Kutluer, “Keşfü'z-zunûn” *TDVİA* XXV, 2022. s. 321, 322.

<sup>22</sup> Orhan Şaik Gökyay, “Düstürü'l-amel” *TDVİA*, X, 1994, s. 50-51.

<sup>23</sup> Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Devlet Adamlarına Öğütler. Osmanlılarda Devlet Düzeni*, (Sadeleştirilen H. R. Uğural) Kültür Bakanlığı Yayınları: 710, Ankara 1992; Defterdar Sarı Mehmet Paşa, *Ottoman statecraft: The Book Of Counsel For Viziers And Governors (Naşâ'ih ül-vüzerâ ve'l-ümera* (Ed. W.Livingston Wright) Princeton University Press; Greenwood Press, Princeton, Westport, Conn., [1971, 1935]; Abdülkadir Özcan, “Defterdar Sarı Mehmed Paşa Osmanlı Devlet Adamı ve Tarihiçisi”, *TDVİA* IX, 1994, s. 98-100.

<sup>24</sup> Mücteba İlgürel, “Evliya Çelebi” *TDVİA*, XI, 1995. s. 529-533.

ve yapılan yeniliklere muhalif tavrı daima islâmi motiflerle körüklemesine karşı, bu kitlelere “Yeni Düzen”in “hukuku” ve evrensel kimlikli reformların hiçbir şekilde İslam karşıtı ve İslam dışı hatta laik bir anlam bile taşımadığı anlatılarak toplum nezdinde reformlara meşruiyet kazandırılmalıydı.

Ancak, bu konuda farklı argümanlara ve perspektiflere sahip araştırmacıların kendi kişisel pozisyonlarını yansıtan çalışmaların ulaştığı ortak sonucun da ortaya koyduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğu’nda rasyonel bilimlere ilişkin çalışmalar ve fikir hayatındaki bu duruma ilişkin rasyonel kavrayışlar 17. Yüzyılda hatta 16. Yüzyıl sonlarında sona ermişti.<sup>25</sup> Avrupa’da ise, daha 17. Yüzyılın sonunda modern Avrupa “uygarlığının” kabul edilen tüm fikirlerinin sorgulanarak şekillendiği, entelektüel bir coşkunluk dönemi olan Aydınlanma Çağıydı. Oysa, aynı dönemde Osmanlı İmparatorluğu henüz revizyonist veya yenilikçi reformlarla ulaşılabilmemiş hiçbir konuda, bu kültürlerle karşılaştırılabilecek imkân ve kabiliyete sahip değildi. Ordu, ekonomi, eğitim ve bilim, toplumsal barış gibi daha birçok sahada geri kalmışlık girdabı içindeydi.

16. Yüzyıldan başlayarak İmparatorluğunun bu kötü gidişine çare olarak gördükleri usul ve tedbirleri kaleme alan İleri görüşlü, aydın Osmanlı devlet adamları ve bilim insanlarının, devlet yapısındaki bozulmanın, duraklama ve geri kalmanın ne zaman başladığına ilişkin ortak tespitleri gibi, bu sorunların ortak kaynağı olarak medrese çevrelerinin ve ulemânın skolastik ilahiyat ile pozitif bilimlerden uzaklaşmasını gösterirler. Zamanla bu durumun devleti yönetenleri olduğu kadar toplumun farklı meslek gruplarını ve katlarını da etkileyerek zamanın gerisine düşüldüğünü ifade etmişlerdir. 16. Yüzyılda skolastik ilahiyat ve matematiğin medrese uleması arasında eski itibarını kaybettiğinden ve ilim düzeyinin düştüğünden yakınan, “Şaka’ikü’n-Nu’maniye fi-Ulemai’d-Devletü’l-Osmaniye” adlı eserinde I. Osman’dan I. Süleyman’a kadar yaşayan Osmanlı bilim hayatı ile ulemâsını anlatan, “Miftâhü’s-Sa’ade ve Misbâh-üs-Siyâde fi Mevduât-ul-Ulûm” adlı eserinde de dönemdeki bilimlerden ve bilim dallarıyla ilgili eserlerden ve yazarlarından söz eden, Taşköprüzade Ahmed Efendi (1495–1561), Mevzûâtü’l-Ulûm adlı eserinde “Allah bizi din bağınağından korusun” diyerek, bilimin yerini alan hurafelerin ve düşün eğitim düzeyinden örnekler verir. Osmanlı toplumundaki bağınağlıktan bahseden 17. yüzyılın önemli bilim insanı ve aydını Kâtip Çelebi bile bütün bilimsel araştırmalarında ilk delillerini hep dini kaynaklarda aramıştır. 17. ve 18. yüzyıllarda, dini bağınağlık, devletin düşünce ve fikri hayatında pozitif, akli bilimlere ve tasavvufa karşı güçlenen muhalefetle kendini göstermiş ve günlük hayatta şeriat adına yapılan bütün kaba bağınağlık eylemleriyle gün yüzüne çıkmıştır.

<sup>25</sup> Semiramis Çavuşoğlu, *The Kadızadeli: An Attempt at Şeriat-Minded Reform in the Ottoman Empire*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Department of Near Eastern Studies, Princeton University, Princeton, New Jersey 1990, s. 155-156.

Ancak, bu saptamaya katılmayan, hatta söz konusu süreçteki hayatın doğal akışına bile ters, tarihi gerçeklerle örtüşmeyen görüşler de vardır. Osmanlı İmparatorluğu'nda 17. ve 18. yüzyıllarda "akli bilim" çalışmalarının arttığını, Osmanlı bilim çevrelerinde 15. ve 16. yüzyıl İran bilginlerinin felsefe, mantık, diyalektik, rasyonel teoloji, anlambilim, belagat ve gramer konularındaki çalışmalarının bu dönemde yoğunluk kazandığını, Kâtip Çelebi (ö. 1657) ve Naimâ'nın da (ö. 1716) kendi zamanlarında akli bilimlere olan ilginin azalmasından yakınmalarının da doğru olmadığını savunan görüşler de vardır.<sup>26</sup> Üstelik, Osmanlı yenileşmesi/ batılılaşması /modernleşmesi genel sürecini, bu konudaki tüm dönemlerin anlayış ve hedeflenen amaçlarıyla taban tabana zıt değerlendirmeler de görülür. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki askeri reformların Avrupalı veya Batıcı bir hareket olduğunu ancak süreçte, Birgivi-Kadıızâdeli çizgisinin ve daha sonra da Müceddidi-Nakşibendi hareketinin reform programına dahil edilerek, batılılaşma süreci boyunca eylemci dervişlerin devletin toplumu disipline etmedeki rolünü temsil eden Nakşibendi-Müceddidi doktrinini yadıkları görüşü bu yaklaşımı, değerlendirmeyi ifade eder. 19. Yüzyılda da yeni aşamalar ve yeni programlar aracılığıyla askeri mühendislik ve İslami aktivizm ittifakının devam ettiği öne sürülür.<sup>27</sup>

Oysa, hem Kâtip Çelebi hem de tarihçi Naimâ (ö. 1716) gibi çağdaş gözlemciler tarafından ve daha yakın tarihli metinlerde püriten Kadıızâdeliler cemaati Osmanlı din bilginleri sınıfı içinde yer edinememiş, sadece dönemlerinde cami din görevlileri üzerinde etkin olmuş, çoğunlukla orta sınıf esnaftan oluşan bir azınlık olarak tanımlanır.<sup>28</sup> Toplumla yakın ilişki içinde olan cami görevlilerinin oluşturduğu bir vaizler ve fakıllar topluluğu olarak, selefi bir dünya görüşü ile başta pozitif bilimler olmak üzere tüm akli fikir ve düşüncelere karşı olan Kadıızâdeliler hareketi, toplumu, devlet kurumlarını ve hatta sarayı domine ederek zamanının devlet ve toplum yapısında yıpratıcı, yıkıcı etkileri olmuş bağınaz bir sosyal olay olarak Osmanlı tarihinde yer almıştır. Osmanlı'nın yükselişini sağlayan değerlerin yozlaştırılmaya başladığı, yönetimde israf ve rüşvetin yaygınlaştığı, toplumun her kademesinde ahlaki gerilemenin hissedildiği bir dönemde etkileyici vaazlarıyla ortaya çıkan, yaşananların büyük bölümünü dinden ve özellikle de sünnetten kopmaya ve din adına çıkan hurafelere bağlayan Kadıızâde Mehmed (1582-1635), zamanın şartlarını iyi kullanarak vaizlikte hızla yükselmiş ve söylemlerine temel referans olarak

<sup>26</sup> Khaled El-Rouayheb, *Islamic Intellectual History in the Seventeenth Century, Scholarly Currents in the Ottoman Empire and the Maghreb*, Cambridge University Press Cambridge, 2015, s. 1-26.

<sup>27</sup> Ali Yaycıoğlu, "Janissaires, Ingénieurs Et Prédicateurs", *Revue d'histoire du XIXe siècle*, S. 53, 2016, s. 19-37.

<sup>28</sup> Halil İnalçık, *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300-1600*, Phoenix, London 1995. s. 183-184; Madeline C. Zilfi, "The Kadizadelis: Discordant Revivalism In Seventeenth-Century Istanbul". *Journal Of Near Eastern Studies The University Of Chicago*, Volume 45, Number 4 Oct. 1986. s. 251-259; Memet Karagöz, "Osmanlı Fikir Hayatında Kadıızâdeliler" *Türkler*, C. 11, 2002. s. 141-152; Ahmet Yaşar Ocak, "XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Dinde Tasfiye (Pürütanizm) Teşebbüslerine Bir Bakış: "Kadıızâdeliler Hareketi", *Türk Kültürü Araştırmaları*, XVII-XXI/1-2, Ankara 1984, s. 208-225; M. Hulusi Lekesiz, "Osmanlı İlmî Zihniyeti: Teşekkülü, Gelişmesi ve Çözülmesi Üzerine Bir Deneme", *Türk Yurdu*, S. 49, Ankara 1991. s. 20-32; Kâtip Çelebi, *Mizânü'l-Hakk Fî İhtiyâri'l-Ehakk*, (Haz. O. Ş. Gökyay - S. Uludağ), Kabcacı Yayınları, İstanbul 2008.

da Kanuni döneminin önemli ahlak otoritesi Birgivi'nin (ö. 1573) "et-Tarika-tül-Muhammediyye" adlı eserini kullanmıştır.

17. yüzyılda reddiyeci bir tavırla ortaya çıkıp Osmanlı tarihinde ilk defa dinde tasfiye hareketi başlatan Kadızâdeliler, dini hurafelerden temizleyerek ıslah iddiasıyla ortaya çıktıklarında hitap ettikleri çevre, genellikle iyi eğitim görmemiş ve İstanbul'a sonradan yerleşmiş taşralı, esnaf kesimidir.<sup>29</sup> Büyük kısmı okur yazar bile olmayan, eğitimsiz kişilerden müteşekkil Kadızâdeliler hareketinin en etkin oldukları dönem, IV. Murad, Sultan İbrahim ve IV. Mehmet'in (1642-1693) saltanat yıllarıdır. Osmanlı Devleti, 16. yüzyılın sonlarından itibaren, Celali İsyanları, Avusturya, İran savaşları ve bunların sebep olduğu siyasi, sosyal ve ekonomik krizlerle güç kaybediyordu. Kadızâdeliler, Girit'in fethiyle (1669) sonuçlanan ancak Venedik Cumhuriyeti ve müttefikleri ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki savaşın uzun ve yıpratıcı sonuçları nedeniyle İstanbul'a hâkim olan umutsuz koşulları kullanarak, Medrese İslam'ı ile Tekke İslam'ı arasında, diğer bir ifadeyle sufilere fakırlar arasında yapay ancak devleti ve toplumu uzun süre huzursuz edecek bir ortam yaratmışlardı.<sup>30</sup> Üstelik o zamana kadar, genellikle dışlayıp takibata uğrattığı, Heterodoks eğilimli dini gruplardan muhalefet gören Osmanlı resmi ideolojisi, bu defa Sünni bir püriten hareketin muhalefetiyle karşı karşıya kalmıştır. Osmanlı tarihi içinde devlet İslam'ı olarak tanımlanabilecek ve devletin kurumlarının, siyasi seçkinlerin meşruiyetini güçlendirecek nitelikte pragmatik bir yoruma dayanan İslam anlayışı ile zaman zaman daha belirgin hale gelen tutucu ve Püritan yorumlar sürekli olarak gerilim içinde olmuştur.<sup>31</sup> Kadızâdeliler hareketi, dünyevî menfaat ve ikbal peşinde koşanların dünya menfaati elde etmek gayesine uygun buldukları için bu harekete yönelmeleri sebebiyle giderek güçlenmiş ve İstanbul'u aşan şöhretleri artmıştır.<sup>32</sup> Aslında Kadızâde Mehmed ve takipçileri, Birgivi'ye ve onun eseri Tarika'ya "zahiren" sahip çıkmaları, onunla meşruiyet kazanmak istemeleri sebebiyleydi. 17. Yüzyılın ortalarından yüzyılın sonlarına kadar Osmanlı Devleti'ni meşgul eden bu hareket, dini en temel şekli ile yaşamayı savunarak dine sonradan ilave edildiğini kabul ettikleri tüm uygulamaları, İbn Teymiyye ve İmam Birgivi'(ö. 981/1573)

<sup>29</sup> Halil İnalıcık, *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300-1600*. Phoenix London, 1995, s. 183-184; Kâtip Çelebi, *Mizânü'l-Hakk Fî İhtiyâri'l-Ehakk*, (Haz. O.Ş. Gökyay-S.Uludağ), Kabalcı Yayınları, İstanbul 2008; Madeline C. Zilfi, *a.g.e.*, s. 251-259; Memet Karagöz, *a.g.e.*, s. 141-152; Ahmet Yaşar Ocak, "XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Dinde Tasfiye (Pürütanizm) Teşebbüslerine Bir Bakış: "Kadızâdeliler Hareketi", *Türk Kültürü Araştırmaları*, XVII-XXI/1-2, Ankara 1984, s. 208-225; M. Hulusi Leakesiz, "Osmanlı İlmî Zihniyeti: Teşekkülü, Gelişmesi ve Çözülmesi Üzerine Bir Deneme", *Türk Yurdu*, S. 49, Ankara 1991, s. 20-32.

<sup>30</sup> Ali Fuat Bilkan, *Fakihler ve Sofuların Kavgası: 17. Yüzyılda Kadızâdeliler ve Sivasiler* İletişim Yayınları, İstanbul 2016, s. 97.

<sup>31</sup> Ahmed Yaşar Ocak, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Din, 14.-17. Yüzyıllar", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, (Ed.E. İhsanoğlu), C. II. IRCICA. İstanbul 1998, s. 109-158; Hamilton Alexander Rosskeen Gibb - Harold - Spuler, Bertold Bowen, *Islamic Society And The West*, C. II. Oxford University Press, London 1957, s. 73-80.

<sup>32</sup> Stanford Shaw, *History Of The Ottoman Empire And Modern Turkey. -Volume I: Empire Of The Gazis: The Rise And Decline Of The Ottoman Empire, 1280-1808-* Cambridge University Press, Cambridge 1976, s. 206, 207.

nin görüşleri doğrultusunda olduğunu iddia ettikleri anlayışla bid'at olarak değerlendirmişlerdir.<sup>33</sup> Oysa, Birgivi siyasete hiçbir zaman yakınlık duymamış hatta siyasi yorumlanabilecek tavır ve hareketlerden kaçınmıştır. Birgivi Mehmed Efendi'nin aksine Kadızâdeliler, muktedir olmak için her türlü yola başvurmuşlar, onun ehl-i sünnet inancı çerçevesinde kabul ettiği konuları, taassup derecesinde savunarak bu yolla devlette siyasi bir nüfuz elde etmek için Halvetilerle mücadele etmişlerdir. Dini eğitim dışındaki tüm bilimleri lüzumsuz ve gereksiz gören Kadızâdeliler; Felsefe, Matematik ve Astronomi vb. gibi akli bilimlerle uğraşmanın insanın imanını tehlikeye sokacağı düşüncesi ile şiddetle karşı çıkmışlardır. Kadızâdeliler' in aksine İmam-ı Birgivi, bilimsel eğitime büyük önem vermiştir. İmam-ı Birgivi çok sade bir dille hazırlamış olduğu Vasiyetnâme isimli eserinin birçok yerinde cehaletin temel sebebinin bilim tahsil etmemekten kaynaklandığını ifade etmiştir. Zaman içerisinde Kadızâde Mehmed Efendi' (ö. 1045/1635)nin başlattığı hareketi halefleri olan Ahmed Rûmî Akhisârî (öl. 1041/1631-32), Üstuvânî Mehmed Efendi (öl. 1072/1661) ve Vâni Mehmed Efendi (öl. 1096/1685) devam ettirmiştir. Aynı dönemde Kâtip Çelebi (öl. 1067/1657), ifrat ve tefrit derecesinde bulduğu bu tartışmalar içerisinde hep orta yolu savunmuş, eleştirisini eksik etmemiştir.<sup>34</sup> Tarikat ve şeriat taraftarları arasındaki çatışmalar nedeniyle son derece karışık olan ortamda, dönemin ulemasından şeyhülislâm ve şair Bahâyî Efendi de (ö.1654) Şeyhülislam Yahyâ, Solakzâde Mehmed Hemdemî, Na'imâ Mustafa Efendi ve Evliya Çelebi gibi âlimlerin benzer tutum gösterdiklerini yazmıştır.<sup>35</sup> Meşihat makamının ağırlığını koruyan Bahâyî Efendi, kendi de muhtemelen Mevlevî muhibbi olmasına ve tarikat taraftarlarının bazı davranışları aleyhine fetva vermesine, üstelik kendisini eleştirdiklerini de bilmesine rağmen dönemin uleması ile Kadızâdelileri bir tutmamış onları belli etmeden korumuştur.<sup>36</sup> Osmanlı Devleti'nde "seyfiye (ordu), kalemiye (bürokrasi), ilmiye ve hânedan" gibi dört temel unsur (kuvvet) üzerine kurulmuş olan idarî mekanizma ve "erkân-ı erbaa" denilen Osmanlı toplumunun dört temel unsuru (ümera, reaya, tüccar ve ulema) içinde özel bir yeri olan ulema, birçok aksi örnek olmasına karşın ve genel bir husus olmasa da bu çeşit radikal cemaatlerden ayrı hareket etmiş bir Osmanlı kurumudur. 17. Yüzyıl özellikle bu durum, bu belirleme için karakteristik bir örnektir. Çünkü; Kadızâdeliler cemaati'nin

<sup>33</sup> Gürsoy Şahin, "XVII. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Gelenekçi Bir Akım Olarak Kadızâdeli Hareketinin Dini Algılayışı ve Bunun Kanûn-ı Kadimle İlişkilendirilmesi", *Tarih Dergisi*, S. 45, 2008, s. 27-55; Namık Sinan Turan, "Kaos ve Düzen Arasında Kadızâdeliler: Osmanlı İmparatorluğu'nda Püritanizmin Toplumsal Etkileri", *Evrensel Kültür*, İstanbul 2014, s. 49-54.

<sup>34</sup> Kâtip Çelebi, *Mizânü'l-Hakk Fi İhtiyâri'l-Ehakk*, (Haz. O.Ş. Gökyay - S. Uludağ), Kabcacı Yayınları, İstanbul 2008; Mustafa Na'imâ Efendi, *Târih-i Na'imâ - Ravzatü'l-Hüseyn fi Hulâsati Ahbârî'l-Hâfikayn (1710) C. III-IV*, (Ed.M. İpşirli) TTK Yayınları, Ankara 2007.

<sup>35</sup> Memet Karagöz, *a.g.e.*, s. 141-142; Ali Fuat Bilkın, *a.g.e.*, 2016, s. 207; Mehmet Öz, *Kanun-ı Kadimin Peşinde: Osmanlıda Çözüm ve Gelenekçi Yorumcuları*, İstanbul 2010; Defterdar Sarı Mehmet Paşa, *Ottoman Statecraft*: (Ed. W.Livingston Wright).

<sup>36</sup> Bazı alışkanlıkları nedeniyle kendisini eleştirenlerden birisi olan Katip Çelebi, kendisinden birkaç yıl önce ölen Bahâyî Efendi (ö. 1654) için, "Merhum tab'ı selim, zihni müstakim sahibi bir kimse idi. Eğer kanun üzere şügl edip keyfe müptelâ olmasa Rûm'da bir gelenlerden olurdu" diyerek onu eleştirmekle birlikte, sahip olduğu meziyetleri belirtmiştir. (İpşirli-Uzun 1991: 463-464)

başta Saray olmak üzere, erkân-ı erbaa ve ordu üzerinde etkin olduğu 17. yüzyıl ortalarındaki tutucu muhalif gücüne rağmen, ulema içindeki bir çok Osmanlı bilim insanının oluşturduğu rasyonel bir ortamda, rasyonel teoloji, Aristotelesçi kategori, öz ve varoluş, zaman ve mekânın doğası ile kelam disiplini'nin son büyük klasığı sayılan Seyyid Şerif Cürçânî'nin (ö. 816/1413) el-Mawaqif Şerhi ve İslam filozoflarının kozmolojisi gibi konular, Maturidi'nin akli kelâm çizgisinde kapsamlı bir şekilde tartışılabilmişti.<sup>37</sup>

## BİBLİYOGRAFYA

### Birincil Kaynaklar

- BİRGİVÎ: *Et-Tarikat'ül Muhammediyye*. (Çev. C. Yıldırım) Demir Kitabevi İstanbul 1981.
- BURSALI MEHMET TAHİR: *Osmanlı Müellifleri C.I*, Matbaa-ı Amire, İstanbul, 1333/1915.
- DEFTERDAR SARI MEHMED PAŞA: *Zübde-i Vekaiyat -Tahlil ve Metin-* (Haz. A. Özcan) TTK Yayınları, Ankara 1995.
- DEFTERDAR SARI MEHMET PAŞA, *Ottoman statecraft; the book of counsel for vezirs and governors (Naşâ'ih ül-vüzera ve'l-ümera - 1935) of Sari Mehmed pasha, the defterdar*. (Ed. Çev. ve diğer metinler:W. L.Wright) H. Milford, Oxford University Press, London [1971, 1935].
- GELİBOLULU MUSTAFA ÂLİ: *Nüşatü's-Selâtin*. (Haz.F.Çerçi), Büyüyen ay Yayınları, İstanbul 2015.
- KADIZÂDE AHMED: *Birgivi Vasiyetnamesi Kadızâde Şerhi*. (Yay. Haz. F. Meyan) Bedir Yayınları İstanbul 1988.
- KADIZÂDE MEHMED: *Risâle-i Kadızâde*. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Atıf Efendi Koleksiyonu, 1728/1, 2a-5b, İstanbul.
- KADIZÂDE MEHMED: *Risâle-i Müdâfaa*, Milli Kütüphane, Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz A 2688/3, Ankara (Tarihsiz).
- KATİB CHELEBİ: *The Balance of Truth* (Ed. G. Lewis), Allen and Unwin, London 1957.
- KÂTİP ÇELEBİ: *Mizânü'l-Hakk Fi İhtiyârî'l-Ehakk*, (Haz. O.Ş. Gökyay-S.Uludağ), Kabcacı Yayınları, İstanbul 2008.
- KOÇI BEY: *Koçi Bey Risaleleri*, (Yay. Haz. S. Çakmakçioğlu) Kabcacı Yayınları, İstanbul 2008.
- MUSTAFA NAİMÂ EFENDİ: *Târih-i Na'imâ - Ravzatü'l-Hüseyn fi Hulâsati Ahbârî'l-Hâfikayn (1710)* C.III-IV, (Ed.M. İpşirli) TTK Yayınları, Ankara 2007.
- SELÂNİKİ MUSTAFA: *Tarih-i Selânikî*, C.2 (Ed.M.İpşirli) İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi İstanbul 1989.
- "*Usûl el-Hikem fi Nizâm el-'Âlem*" (Yay. M. İpşirli), *Tarih Enstitüsü Dergisi*, X-XI, 1981. s. 239-278.

### Telif Eserler

- ADIVAR, Adnan: *Osmanlı Türklerinde İlim* İstanbul 1982.
- AKDAĞ, Mustafa: "Türkiye Tarihinde İçtimai Buhranlar Serisinden: Medreseli İsyanları", *İstanbul Üniversitesi İktisat Mecmuası Dergisi*, 11 (1-4), Ekim 1949-Temmuz 1950, s. 361-387.
- AKÜN, Ömer Faruk: "Âli Mustafa Efendi" *TDVİA*, C. 2, İstanbul 1989, s. 416-421.
- ATAY, Hüseyin: "Medreselerin İslahatı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 25, Ankara 1982, s. 1-43.
- ATIL, Esin: *Levni ve Surname. Bir Osmanlı Şenliği'nin Öyküsü*, Koçbank Yayınları, İstanbul 2009.
- ATİK, Kayhan: "Lütfi Paşa'nın Devlet Adamlığı ve Devlet Yönetimine Dair Görüşleri", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl 5, S. 52, Eylül 2017, s. 340-350.
- AYNUR, HATİCE: "Surnâme", *TDVİA*, XXXVII, 2009. s.565-567.

<sup>37</sup> Ömer Türker, "Şerhu'l-Mevâkıf: Kelam İlminin Son Büyük Klasığı" *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 14, S. 28, 2016. s.377-381; Sadreddin Gümüş, "Seyyid Şerif CÜRÇÂNİ", *TDVİA*, VIII. 1993, s. 134-136.



- BAŞ, Eyüp: "Katip Çelebi (1609-1657)", *Türkler*, C.11 Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 137-154.
- BERKES, Niyazi: *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004.
- BİLKAN, Ali Fuat: *Fakihler ve Sofuların Kavgası: 17. Yüzyılda Kadızadeliler ve Sivasiler* İletişim Yayınları, İstanbul 2016.
- ÇAVUŞOĞLU, Semiramis: *The Kadızadeliler: An Attempt at Şariat-Minded Reform in the Ottoman Empire* Yayınlanmamış Doktora Tezi, Department of Near Eastern Studies, Princeton University, 1990.
- DANIŞMAN, Zuhuri: *Koçi Bey Risalesi*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları Ankara 1985.
- DEFTERDAR SARI MEHMED PAŞA: *Devlet Adamlarına Öğütler. Osmanlılarda Devlet Düzeni*. (Sadeleştiren H.R.Uğural) Kültür Bakanlığı Yayınları:710 Başvuru Kitapları Dizisi: 2, Ankara 1992.
- DOĞAN, Recai: "Osmanlı Eğitim Kurumları Ve Eğitiminde İlk Yenileşme Hareketlerinin Batılılaşma Açısından Tahlihi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 37, Ankara 1997, s. 407-442.
- EL-ROUAYHEB, Khaled: *Islamic Intellectual History in the Seventeenth Century. Scholarly Currents in the Ottoman Empire and the Maghreb*, Cambridge University Press Cambridge 2015.
- ERGAN, Nevin Güngör: *Siyasetnamelerimizde Çizilen Devlet Adamı Portresinin Temel Özellikleri*, Bilgi Yayınları, İstanbul 1998.
- FAROQHİ, Suraiya: "İktisat Tarihi 17. ve 18. Yüzyıllar", *Türkiye Tarihi*, C. 2, İstanbul 1995, s. 191-196.
- GİBB, Hamilton Alexander Rosskeen - BOWEN, Harold - SPULER, Bertold: *Islamic Society and the West*, C. II. Oxford University Press, London 1957.
- GÖKBİLGİN, M. Tayyib: "Lütfi Paşa", *TDVİA*, VII, 1993, s. 96-101.
- GÖKYAY, Orhan Şaik: "Düstürü'l-amel" *TDVİA*, X, 1994, s. 50-51.
- GÜMÜŞ, Sadreddin: "Seyyid Şerif CÜRCÂNİ", *TDVİA*, VIII, 1993, s. 134-136.
- İLGÜREL, Mücteba: "Evliya Çelebi" *TDVİA*, XI, 1995, s. 529-533.
- İNALCIK, Halil: "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire 1600-1700", *Archivum Ottomanicum*, VI. 1980, s. 283-337.
- İNALCIK, Halil: *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300-1600*, Phoenix London 1995.
- İPŞİRLİ, Mehmet: "Hasan Kâfi El-Akhisarî ve Devlet Düzenine Ait Eseri Usûlü'l-hikem fi Nizâmî'l Âlem" *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 10-11 (1979-1980), s. 239-278.
- İPŞİRLİ, Mehmet-UZUN, M.İ: "Bahâi Mehmed Efendi" *TDVİA*, IV, 1991. s. 463-464.
- İSEN, Mustafa: *Gelibolulu Mustafa Ali*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988.
- KARAGÖZ, Memet: "Osmanlı Fikir Hayatında 'Kadızadeliler'" *Türkler*, C.11 2002. s. 141-152.
- KOÇI BEY: *Koçi Bey Risalesi*. (Sad. Z. Danışman), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1972.
- KÖPRÜLÜ, Fuad: "Lütfi Paşa", *Türkiyat Mecmuası*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1925, s. 118-150.
- KUNT, Metin: *Türkiye Tarihi* Cem Yayınevi İstanbul 2009.
- KUTLUER, İlhan: "Keşfü'z-zunûn" *TDVİA* XXV, 2022. s. 321, 322.
- KÜTÜKOĞLU, Bekir: "Vekâyinüvis", *TDVİA*, XLII, 2012, 275.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat: *Lütfi Paşa Âsafnâmesi: Yeni Bir Metin Tesisi Denemesi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1991.
- LE GALL, Dina: "Kadızadelis, Nakşebendis, and Intra-Sufi Diatribe in Seventeenth-Century Istanbul", *The Turkish Studies Association Journal* 28, 2004. s. 1-28.
- LEKESİZ, M. Hulusi: "Osmanlı İlmî Zihniyeti: Teşekkülü, Gelişmesi ve Çözülmesi Üzerine Bir Deneme", *Türk Yurdu*, S. 49, 1991, s. 20-32.
- LEWIS, Bernard: İstanbul ve Osmanlı İmparatorluğu, İstanbul 2006.
- İPŞİRLİ, Mehmet: Naîmâ, *TDVİA* XXXII, 2006, s. 316-318.
- MOREAU, Odile: "Une approche comparative de la réforme de l'armée entre le centre et la périphérie de l'Empire ottoman au XIXe siècle", *Outre-Mers*, 2017/2 (N° 396-397), p. 11-29.
- MOREAU, Odile: *Reformlar Çağında Osmanlı İmparatorluğu, Askeri "Yeni Düzen" in İnsanları ve Fikirleri 1826-1914*, (Çev: I. Ergüden), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010.

- OCAK, Ahmed Yaşar: “Osmanlı İmparatorluğu’nda Din”, 14.-17. Yüzyıllar *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, (Ed. E. İhsanoğlu), C. II. IRCICA, İstanbul 1998.
- OCAK, Ahmet Yaşar: “XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda Dinde Tasfiye (Pürütanizm) Teşebbüslerine Bir Bakış: “Kadızedeliler Hareketi”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, XVII-XXI/1-2, 1984, s. 208-225.
- ÖZ, Mehmet: “Kitâb-I Müstetâb” *TDVİA* II, 2019, s. 69, 70.
- ÖZ, Mehmet: *Kanun-ı Kadimin Peşinde: Osmanlıda Çözümle ve Gelenekçi Yorumcuları*, İstanbul 2010.
- ÖZCAN, Abdülkadir: “Defterdar Sarı Mehmed Paşa Osmanlı Devlet Adamı ve Tarihçisi”. *TDVİA* IX, 1994, s. 98-100
- PALMER, Alan: *Osmanlı İmparatorluğu Son Üç Yüz Yıl Bir Çöküşün Tarihi*, İstanbul 1992.
- SARIKAVAK, Kazım: *XVIII. Yüzyılda Bir Osmanlı Düşünürü: Yanyalı Es’ad Efendi*, Ankara 1997.
- SARIKAVAK, Kazım: “Yanyalı Esad Efendi (ö.1731)” *TDVİA* XXXIII, 2013, s. 322-323.
- SHAW, Stanford: *History Of The Ottoman Empire And Modern Turkey, Volume I: Empire Of The Gazis: The Rise And Decline Of The Ottoman Empire, 1280-1808*- Cambridge University Press, Cambridge 1976.
- ŞAHİN, Gürsoy: “XVII. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Gelenekçi Bir Akım Olarak Kadızadeli Hareketinin Dini Algılayışı ve Bunun Kanun-ı Kadimle İlişkilendirilmesi”, *Tarih Dergisi*, S. 45, İstanbul 2008, s. 27-55.
- TEZCAN, Baki: *The Second Ottoman Empire: Political and Social Transformation in the Early Modern World*, Cambridge University Press, Cambridge 2012.
- TONGA, Aydın: *Osmanlı’nın Paralel Devleti Kadızadeliiler*. Doğu Yayınevi, İstanbul 2017.
- TOPUZ, Ercüment: “Bilgi ve İktidar Arasındaki Ne İlk Ne de Son Randevu: Nizam-ı Cedidin Meşruiyeti Bağlamında Meşihat Makamı” *İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* No. 17, 2019, s. 209-230.
- TURAN, Namık Sinan: “Kaos ve Düzen Arasında Kadızadeliiler: Osmanlı İmparatorluğu’nda Pürütanizmin Toplumsal Etkileri”, *Evrensel Kültür*, İstanbul 2014, s. 49-54.
- TÜRKER, Ömer: “Şerhu’l-Mevâkıf: Kelam İlminin Son Büyük Klasığı” *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 14, S. 28, 2016, s. 377-381.
- Türkiye’de Tarikatlar: Tarih ve Kültür* (S. Ceyhan: Ed., 2018). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- UĞUR, Ahmet: *Asafnâme: Lütfi Paşa*, İstanbul 2015.
- YANCI, Ülkü: *18. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Medrese Teşkilatı*, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sivas 2017.
- YAYCIOĞLU, Ali: “Janissaires, Ingénieurs Et Prédicateurs”, *Revue d’histoire du XIXe siècle*. 53, 2016, s. 9-37.
- YILMAZ, Mehmet: “Koçi Bey. Yaşamları ve Yapıtlarıyla” *Osmanlılar Ansiklopedisi*. C.2. Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık A.Ş., İstanbul 1999.
- YÜCEL, Yaşar: *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar*, Ankara 1988.
- ZİLFİ, Madeline C: “The Kadızadeliis: Discordant Revivalism İn Seventeenth-Century İstanbul”, *Journal Of Near Eastern Studies* The University Of Chicago, Volume 45, Number 4 Oct, 1986, s. 251-271.
- ZİLFİ, Madeline C: *Dindarlık Siyaseti: Osmanlı Uleması, Klasik Sonrası Dönem (1600-1800)*, (Çev. M. F. Özçınar), Birleşik Yayınları, Ankara 2008.

## Extended Abstract

### **The Reform Of Order And Modernization Perspectives In The 17<sup>th</sup> - 18<sup>th</sup> Century Ottoman Empire: Suggestions, Measures And Opinions Regarding The Subject**

The article will discuss the deterioration in the state and social order of Ottoman society since the middle of the 16<sup>th</sup> century, which was based on the four basic elements of the Ottoman society called “erkân-ı erbaa” (men of power, people, merchants, and religious scholars) and the four basic forces such as “seyfiye (army), kalemiye (bureaucracy), ilmiye (religious officials) and hânedan (dynasty)”, by addressing the idea of Reform of the state order or Modernization Perspectives that emerged in the Ottoman intellectual world of the 17<sup>th</sup>-18<sup>th</sup> centuries.

Problems determined and detected as “disruption” by the intellectuals of the period in state and social order as of the mid of the 16<sup>th</sup> century, and improvement and re-establishment suggestions for the solution of these problems have been examined by different disciplines for a long while under the titles of westernization, innovation, and modernization. In the first quarter of the 20<sup>th</sup> century, each period of this process, which was indicated by Great Atatürk as “level of contemporary civilization” by leaving no room for the interpretation, however described and interpreted differently in different periods of the empire, and as a result, which aims at a liberal, egalitarian, equitable, strong and prosperous state and society ideal, and has been continuing since 16<sup>th</sup> century, has become difficult and painful. Developments of this sociocultural and politic process experienced by the Ottoman-Turkish state and the society in the 17<sup>th</sup> and 18<sup>th</sup> centuries, and present-day different opinions on these experiences have been assessed in this article. Undoubtedly, the fact that the Ottoman Empire, which was ruled by ancient traditions and customs for centuries, became acquainted with the Constitutional Monarchy in the ongoing process, which started with the First Constitutionalist Period (1876), has become inspiring for the past-future perspectives of the Ottoman-Turkish society and state administrators. Besides, the seeds of the reforms and revolutions of the 19<sup>th</sup> and 20<sup>th</sup> centuries were planted in this process. Although there have been definitions and procedures in relation to the “innovation”, which were identified, implemented or not implemented in order to prevent disruptions in the state and social order, and most of which might be considered as revisionist changes, within the scope of Ottoman world of thought and ideas as of the Sultan Murat The 4<sup>th</sup> period, reforms of the 17<sup>th</sup> and 18<sup>th</sup> centuries represent an earliest but important period of the Ottoman Modernization.

In the 17<sup>th</sup> and 18<sup>th</sup> centuries, some ulema and state officers wrote their ideas and thoughts in their works as an intellectual writing activity with responsibility only, justice-centered social and political stability priority, in order to ensure the relationship and interaction between knowledge and power, although the course is at different intensities in different dimensions of time and space. For the Ottoman Empire of 17<sup>th</sup> and 18<sup>th</sup> centuries, which established the understanding of knowledge, science, and education on ancient heritage, the written statements, and pamphlets, which recommended that the understanding of state and power based on traditions and oral discourses should be structured in a more systematic fiction, served as an instructor for a projected understanding for the reorganization and shaping of all state organs determined to be corrupted in this context.

The first accounts of the Ottoman Empire’s “ancient order” deterioration is echoed in some works written in the late 15<sup>th</sup> century, a period that can be considered quite early. *Tevarih-i Al-i Osman*, written by the 15<sup>th</sup> century Ottoman historian known as Asıkpasazade Dervis Ahmet Asiki, a Vefai dervish, is one such work. The historical events starting from the foundation of the Ottoman Empire until 1480 are covered in Turkish, and in chronological order. The work narrates the degradation in the early Ottoman period, the privileges and authority earned by a number of influential families and circles in the process of transition from “Principality” to “State,” had a severe impact on the centralized Imperial structure attained during the reign of Mehmet The 2<sup>nd</sup>. This work is also regarded as the most important of the Ottoman histories created in the 15<sup>th</sup> and 16<sup>th</sup> centuries under the same title *Tevarih-i Al-i Osman*, whether anonymously or by recognized authors. In comparison to the works written by some Ottoman statesmen and scholars in the form of historical texts, pamphlets, and booklets in the genres of “islahat Layihasi”, “politikname” and “islahatname”, this work

has a very pragmatist and realistic perspective on political science. In the following period, there have been various works indicating that the “corruption and deterioration” (tereddi ve tagayyur) in the Ottoman state echelons such as “seyfiye (military), kalemiye (bureaucracy), ilmiye”, and the beginning of the unlawfulness, chaos, disorder, and other issues among the basic units of the Ottoman society called “erkan-i erbaa” (umera, reaya, tucclar, and ulema) began in the middle of the 16<sup>th</sup> century. In these works, written by authors who were among the ulema and statesmen of the period, it is expressed that bribery escalated among the unqualified statesmen and administrators who were assigned at the state levels and that different types of value loss were experienced. It is also stated that the fair application of the fief system, which is a very important institution for the Ottoman Empire, in accordance with its ancestral rules, and the maintenance of the ancient order that unites the umera, reaya, tucclar and ulema, which made the Ottoman Empire powerful, in a just manner will solve the problems. These works, which frequently mention the concepts of justice and merit, also highlight the negative consequences of bribery, nepotism, and meritless assignments. It is repeatedly discussed that the person assigned to the office of the Mesihat, whose role in the Ottoman state institutions is indisputable, should be in charge for the rest of his life, and that assignments in the ulema should be based on merit, not on age or desire. For the sake of economic and social peace, it is also mentioned that zeamet and fiefs should be organized in accordance with the ancient order, that decreasing the number of the officials receiving ulufe salaries as much as possible will bring order back to the state, and that transfers and foundations contrary to Sharia law should be identified and eliminated. Although the pamphlets from the 17<sup>th</sup> and 18<sup>th</sup> centuries dealt with similar issues, the defeats of the Ottoman army in various wars over time made it a priority to identify the causes of the problems in the military field and to produce solutions. In the pamphlets, in which the intellectuals of the period expressed their thoughts, it is stated that new weapons determined the outcome of wars, that this was the reason for the defeats of the Ottoman army, which did not use such new weapons and even the reason why soldiers fled from the wars, and it is also discussed the necessity of new weapon technology. The reason for the ongoing depression, the deteriorating order and the negative results of the wars are attributed to the use of traditional weapons instead of adopting the new weapons invented by the enemies, in other words, technological inferiority in the military field. Unlike the historical documents that preceded them, these works have a diachronic perspective, providing information about the period’s social, military, economic, and cultural conditions as well as answers to issues that are believed to have gone wrong from a broad perspective. Although most of the works written in the 17<sup>th</sup>-18<sup>th</sup> centuries that advocated reform were not opposed to the notion that the existing problems would be solved by restoring the ancient order and that ancient practices and principles should be used to restore the disrupted order, there were also works that argued that the ancient order did not need to be followed in Ottoman modernization and criticized the views in this regard, as well as expressing the idea that laws and provisions that had lost their effectiveness in the current period should be replaced.

Starting from the second half of the 16<sup>th</sup> century, the “stagnation” experienced by the education system, which sustained the Ottoman administrative mechanism for the 17<sup>th</sup> and 18<sup>th</sup> centuries, should not be considered as a whole “regression”. Because, despite the fact that many institutions of the Empire lost their ability to dissolve and be sustainable in this period, and despite the increasing power of the sects over the madrasas, which increased their influence on radicalization, in the 17<sup>th</sup> and 18<sup>th</sup> centuries, significant intellectuals, philosophers, and artists were still raised in the Ottoman thought and idea life and these have produced very important works. In this regard, since the assessment carried out through a single paradigm will be incorrect, the conclusion reached from a broader perspective will be more objective and realistic. Although the “traditionalist” approach of the early period, which found its way from the middle of the 16<sup>th</sup> century to the 19<sup>th</sup> century and the reasons for the pause and decline, in the “re-implementation of the legal period in a good way”, does not change completely over time, it will evolve into the understanding of “modernization”, which will turn into a strong desire and ideal in the ongoing process starting with the Selim The 3<sup>rd</sup> period.